

RECENSIES

auteurs met fascistische sympathieën. Hoewel nuttig, is enige samenhang hierin niet te ontdekken en na de eerste 45 bladzijden begint men zich al af te vragen, wat mevrouw Lewin nu eigenlijk wil betogen. Men doet dit met des te meer klem na de volgende hoofdstukken over de Kultuurkamer en het Letterengilde. Natuurlijk moet daarover iets gezegd worden, maar er liefst 60 bladzijden aan wijden in een boek dat niet over de legaliteit gaat, kan toch eigenlijk niet. Dan volgen hoofdstukken over diverse uitgeverijen, waarbij als ordeningscriterium waarschijnlijk het aantal uitgaven heeft gegolden: de grote zoals De Bezige Bij voorop, de kleintjes met slechts enkele titels daarna. Het slot wordt gevormd door hoofdstukken over ondermeer literaire tijdschriften (let wel: in een studie over het clandestiene *boek*), over dichters die in voorgaande hoofdstukken al eens de revue zijn gepasseerd en over de reeds genoemde twee drukkers die weliswaar belletrie hebben gedrukt, maar hier herinneringen ophalen aan hun bemoeienissen met de uitgifte van *Vrij Nederland!* Op deze manier is het natuurlijk niet moeilijk een boek te maken.

Als naslagwerk deugt het boek ook al niet. In het register ontbreken namen, wordt niet naar alle bladzijden en soms naar de verkeerde bladzijde verwezen en worden namen anders gespeld dan in de tekst (bijvoorbeeld van Genegen in plaats van Van Genechten, Gendt in plaats van Van Gendt). Gelukkig bestaan er op het gebied van de clandestiene belletrie bibliografieën zoals die van Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd* (Leiden, 1958).

In de inleiding verklaart mevrouw Lewin dat haar boek een poging is om de bibliografie van Dirk de Jong uit te diepen met verhalen van mensen die erbij waren. Maar waarom dan die pretentieuze titel, die verwachtingen wekt, waaraan in het geheel niet wordt beantwoord? Als zij had gekozen voor 'Verhalen van en over mensen die betrokken waren bij het clandestiene boek' of iets dergelijks en haar boek had gepresenteerd als een interviewbundel, wat het in feite is, had zij een vriendelijke aankondiging in de *Kroniek* gekregen en was haar deze vervelende bespreking bespaard gebleven.

J. Bosmans

A.A. Jansen, *Sporen aan de hemel. Kroniek van een luchtoorlog, 1943-1945* (3 dln.; Baarn: Hollandia, 1979, 1980, 1981, respectievelijk 320 blz., f32,50, ISBN 90 6045 192 9, 340 blz., f34,50, ISBN 90 6045 075 2 en 430 blz., f39,90, ISBN 90 6045 442 1).

Tijdens de tweede wereldoorlog werd de strijd om West-Europa, zolang een directe confrontatie te land niet mogelijk bleek, gevoerd op twee 'drie dimensionale tonelen': in en boven de Atlantische Oceaan de duikbootoorlog, vooral na het mislukken van de Duitse luchtaanval op Engeland in de zomer van 1940, en daarop in het West-Europese luchtruim. In beide gevallen betreft het een pogen van respectievelijk de Duitsers en de geallieerden de tegenstander op een andere wijze dan normaal, dat wil zeggen door een reeks veldslagen, uit te schakelen. Voor de westelijke geallieerden vormde de bommenwerper het enig overgebleven instrument voor offensieve actie. Die strategie heeft in zoverre in beide gevallen gefaald, dat de uitvoering ervan ondanks de enorme verliezen die aan de tegenpartij werden toegebracht niet tot het beoogde eindresultaat heeft geleid.

Zowel voor onderzee als voor de luchtoorlog werd alras in beide kampen de noodzaak gevoeld de mensen met wetenschappelijke kennis en de militairen tot voorbereiding van opzet en aard van de strijd bijeen te brengen: opkomst en invoering van radarsystemen

- in felle competitie tussen Duitsers en geallieerden -, de onmisbaarheid van snelle berichtgeving en de adequate verwerking daarvan hebben in ieder geval in het geallieerde kamp tot die wetenschappelijke aanpak geleid, die de strategische en tactische besluitvorming een analytische basis verschafte: de operationele research. Dat impliceert niet, dat steeds voor het voor de hand liggende gekozen werd: telkens blijken niet alleen politieke overwegingen, maar ook persoonlijke emoties en stokpaarden een grote rol in de besluitvorming te vervullen. Dat gold zeker voor de 'verdeelsleutel' voor het bombarderen van steden in Duitsland gedurende het gehele etmaal. In zijn vorige boek *Wespennest Leeuwarden* beschreef Jansen de Duitse luchtverdediging boven vooral Noord-Nederland gedurende de nacht en hij besteedde uitvoerig aandacht aan de ontwikkeling van de Duitse gevechtsmethodiek en tactiek en de opbouw en werking van het radarnet; begrijpelijkerwijs komt dat in *Sporen aan de hemel* niet opnieuw uitvoerig aan de orde. Dit boek handelt over de aanvallen overdag door de Achtste Amerikaanse Luchtmacht en de Duitse verdediging daartegen. De beslissing voor het optreden van de Amerikaanse luchtmacht was in Casablanca (14-23 januari 1943) genomen en bood de luchtmacht de kans tot eigen profilering. Over het uitgangspunt voor dergelijke bombardementen bestonden diepgaande verschillen van mening: vochten slechts militairen of waren de volkeren direct en volledig in een oorlog betrokken? Ondanks aanvankelijke voornemens zich slechts op militaire doelen te richten kwam het al gauw tot het bombarderen van steden en van de burgerbevolking daarin.

De neiging daartoe werd versterkt door het volgende: de onvoldoende bewapende Engelse bommenwerpers konden zich bij daglicht boven West-Europa niet vertonen zonder zeer hoge verliezen; 's nachts gelukte dat wel, maar met een veel geringere mate van accuratesse ten aanzien van het treffen-van de voorgenomen doelen. Uitgaande van de geformuleerde veronderstelling, dat vernietiging van steden én de industriële produktiviteit én het moreel van de bevolking ernstig zou aantasten, werd daartoe besloten. In de praktijk leidde het 'rond het etmaal' bombarderen tot vernietiging van gehele steden, van Hamburg (medio 1943) tot Dresden in 1945. Maar verscheidene auteurs concluderen uitdrukkelijk, dat de stelselmatige, specifiek op de Duitse bewapeningsindustrie gerichte Amerikaanse aanvallen het Duitse oorlogspotentieel onherstelbaar getroffen hebben.

In feite was de gehele luchtoorlog boven West-Europa één voortdurende uitputtings- en vernietigingsslag: dankzij het ondanks grote verliezen en vaak tegenvallende resultaten volhouden van de luchtaanvallen overdag werd op den duur met de nieuwere jachtvliegtuigen als verrekend escorte een overmacht in het luchtruim verkregen, dat ter zee en te land én in de lucht aan de geallieerden vrijwel volledige operationele bewegingsvrijheid bood.

De schrijver richt zich zonder dat de achtergrond volledig tot zijn recht komt, vooral op de gevechtshandelingen en hun gevolgen boven Nederlands grondgebied. Immers de route voor aanvallen op de grote Duitse steden liep zowel heen als terug over ons land. Hier poogden de Duitse jachtvliegers de grote formaties bommenwerpers op hun heenreis te verstoren; en de weg terug over de Noordzee trachtten zij af te snijden, hetgeen met bommenwerpers, die technische mankementen vertoonden of aangeschoten waren, veelal gelukte. Zo kwamen duizenden Amerikaanse bommenwerpers en een aantal escorte-jagers neer.

De schrijver, die op zijn veertiende jaar het eerste luchtgevecht overdag bij Midwolde zag (I, 213), schetst in chronologische volgorde talloze gevechten met de omstandigheden van het neerstorten of noodlanden, evenals de lotgevallen van de bemanningen. Hij beschikt daarbij over een enorme kennis van vrijwel alle gebeurtenissen tot in de kleinste details; gedurende jaren heeft hij talloze impressies van ooggetuigen weten te vergaren evenals officiële stukken uit beide kampen en mémoires. Jansen richt zich daarbij voornamelijk op

RECENSIES

de in de drie noordelijke provincies neergekomen bommenwerpers (I, 140) en enkele gevallen in Noord-Holland. Dat impliceert dat zuidelijker aanvliegroutes buiten het bestek van dit boek blijven. De zelfgekozen begrenzing tot de noordelijke helft van Nederland die overigens alleszins aanvaardbaar is, leidt tot onverwachte gevolgen: de acties van Duitse jachtvliegers, tijdelijk uit het noorden overgevlogen, van de vliegbasis Gilze-Rijen uit op 17 augustus 1943 worden beschreven, maar het zware Amerikaanse bombardement op die basis van twee dagen later blijft onvermeld. De schrijver weet zijn tekst lezenswaardig te presenteren. Hij beschikt over uiterst belangwekkend en functioneel goed gebruikt en zo duidelijk mogelijk afgedrukt fotomateriaal, terwijl het werk verder met afbeelding van eigen tekeningen, kaartjes en schilderstukken is verduidelijkt. Het ontbreken van enigerlei index valt, gezien de chronologische opbouw en het karakter van het boek wel te begrijpen, al is het wel eens lastig; als compensatie had de inhoudsopgave eigenlijk iets uitvoeriger moeten zijn met bijvoorbeeld stelselmatige toevoeging van data.

Maar al die gedreven belangstelling, dat rusteloze speurders werk en dat streven naar precisie in detail hebben toch eigenlijk geen gaaf boek opgeleverd; de ondertitel 'kroniek' is te passend. Het historisch raam en kader van de geschetste gebeurtenissen wordt te weinig en te incidenteel belicht. Zo kan men geen overzicht, laat staan inzicht krijgen. Jansen geeft herhaaldelijk getallen van op een dag opstijgende of neergestorte vliegtuigen, maar alleen reeksen percentages kunnen een beeld geven van de gevolgen van de strijd gedurende de jaren, dat de bommenwerpers overkwamen.

De schrijver heeft een plakboek met de sfeer en in het jargon van veertig jaar geleden samengesteld. Daar blijkt belangstelling voor te bestaan, maar men raakt, naar ik vrees, meer geboeid door de vertelling dan geschokt door de inhoud. Enerzijds geeft dit boek met zijn aandacht voor bemanningen en vliegers, voor gewonden en ondergrondse een menselijk relaas, anderzijds is het een chaotische veelheid van technische en administratieve gegevens. Er is iets onevenwichtigs in talloze details minutieus te willen oplossen en een aantal belangrijker vragen eigenlijk uit de weg te gaan. Mijn voornaamste bezwaar kan ik dan ook 't beste verwoorden met een citaat, ontleend aan E.H. Waterbolk 'De peute-raar levert feiten, die interessant kunnen zijn; de pluizer verheft details, zodat zij wijzer kunnen maken' (*Verspreide opstellen*, 244).

Schrijvers hobbyisme is uitgegroeid tot een uniek specialisme en een levenswerk. Hij kan ervan verzekerd zijn, dat hij vele nabestaanden en direct betrokkenen uitzonderlijk aan zich heeft verplicht, doch niet alleen dat: ook voor volgende generaties heeft hij een 'onachterhaalbare tijd' vastgelegd.

Y.P.W. van der Werff

H. Bollen en H. Jansen, *Het manneneiland. Kroniek van de gebeurtenissen in de Over-Betuwe van september 1944 tot juni 1945* (Zutphen: Terra, 1982, 268 blz., f 39,—, ISBN 90 6255 133 5).

Nadat in de tweede helft van september 1944 de geallieerde operatie 'Market Garden' was mislukt bij de Rijnbrug in Arnhem, kwam er in Noordwest-Europa een eind aan de weer-galoos snelle, maar tegelijkertijd brandstof-verslindende bewegingsoorlog van de vier weken ervoor. Het front verstarde. In Nederland gebeurde dit in het gebied van de grote rivieren. Aanzienlijke delen van Brabant en Limburg, ook Nijmegen en omgeving, waren of werden allengs bevrijd. De Waal hadden de Duitsers moeten prijsgeven, maar Arnhem en alles wat benoorden de Neder-Rijn lag, bleef voorlopig vast in hun handen.

Tussen die rivieren, in de Over-Betuwe vooral, ontstond een hoogst merkwaardige situa-